

ІСТОРІЯ ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Воронка Г.В.

Видавничо-поліграфічний інститут
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

У статті розглянуто основні етапи історичних трансформацій довідкових видань Європи та України, визначено характерні риси словників та енциклопедій на кожному етапі. Окреслено особливості та функції довідкових видань різних епох. В роботі застосовано теоретичний аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, синтез знайденого фактологічного матеріалу з метою подання повної картини історичного розвитку довідкових видань Європи та України, контент-аналіз популярних довідкових видань («Енциклопедія Британніка», «Українська Радянська Енциклопедія», «Енциклопедія Українознавства», «Encyclopedia of Ukraine», «Wikipedia») з метою визначення характерних рис цих видань. Особливу увагу приділено сучасним довідковим виданням, що є результатом тривалого періоду трансформацій, спричинених культурними, політичними та технологічними чинниками.

Ключові слова: словники; енциклопедії; історія довідкових видань; історія енциклопедій, редагування довідкових видань.

Постановка проблеми. У наш час довідкові видання є друкованими працями великого обсягу чи ґрунтовними електронними базами даних, що охоплюють різні галузі знань або вичерпно висвітлюють одну галузь. Проте сучасне довідкове видання – це результат тривалого періоду трансформацій, спричинених культурними, політичними та технологічними чинниками. Історія цих видань не переривається, в кожній наступній праці втілюються спадкові риси її попередників. Це і зумовило **актуальність** пропонованого дослідження, в якому розглядаємо історію довідкових видань, які в різні часи і в різних країнах виконували неоднакові функції, відрізнялися читацьким призначенням і готувалися різними колективами авторів і редакторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням історії довідкових видань займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Американський дослідник Р. Коллісон подає вичерпний історичний опис розвитку енциклопедій від 350 р. до н.е. до 60 років 20 ст., коли вийшла друком його наукова праця. В наш час вона потребує доповнення інформацією про кінець 20 – початок 21 ст., адже цей період став новою епохою в розвитку довідкових видань. Такого ж доповнення потребує і ґрунтовне дослідження «Енциклопедії Британніка» Х. Ейнбіндера, видане 1964 року. Сучасною розвідкою історії французької «Енциклопедії» Дідро та д'Аламбера є дослідження Ф. Блома, видане 2005 року. Ґрунтовні статті з історії довідкових видань містяться у статтях Р. Коллісона та А. Ріда в он-лайн версії «Енциклопедії Британніка». Цінними дослідженнями в галузі російської та зокрема радянської енциклопедистики є праці І. Кауфмана та Ю. Шмушкіса. Розвиток українських довідкових видань розглянуто в працях М. Железняка, Р. Сенькуся, А. Жуковського, Є. Карпіловської, М. Зяблюка. В нашому дослідженні спираємося на роботи вищезгаданих дослідників та аналізуємо найпопулярніші довідкові видання Європи та України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У пропонованій праці подаємо систематизацію фактів історії європейських та українських довідкових видань та окреслюємо тенденції довідкового книговидання кожної епохи. Аналіз цих тенденцій дозволяє пояснити сучасні особливості роботи над довідковим виданнями та спрогнозувати шляхи їх розвитку у майбутньому. В роботі застосовано теоретичний аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, синтез знайденого фактологічного матеріалу з метою подання цілісної картини історичного розвитку довідкових видань

Європи та України, контент-аналіз популярних довідкових видань («Енциклопедія Британніка», «Українська Радянська Енциклопедія», «Енциклопедія Українознавства», «Encyclopedia of Ukraine», «Wikipedia») з метою визначення особливостей користування цими виданнями.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є окреслення визначальних тенденцій і особливостей підготовки довідкових видань на кожному етапі їх розвитку. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- розгляд основних етапів історичних трансформацій довідкових видань Європи та України;
- визначення характерних рис словників та енциклопедій на кожному етапі;
- окреслення особливостей і функцій довідкових видань різних епох.

Виклад основного матеріалу. Першими західними енциклопедистами в часи **Античності** були Спевзіп та Аристотель, послідовники Платона (4 ст. до н.е.). Спевзіп узагальнив ідеї Платона у вигляді нарисів з історії, математики, філософії. Аристотеля слід вважати творцем енциклопедії у сенсі літератури для загального культурного і освітнього рівня її користувача [1].

Головними функціями енциклопедій того часу були:

- класифікаційна (інформація з різних галузей знань надавалася у вигляді трактатів, на відміну від сучасних коротких довідок);
- навчальна (термін «енциклопедія» з грецької перекладається як «коло наук, що належить вивчати кожній вільній людині» – до цього кола входили граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрологія і музика [2, 42]. У давньогрецькому і давньоримському світі енциклопедії вважалися навчальною, а не науковою чи довідковою літературою).

«Historia naturalis» Плінія Старшого (23–79 рр. н.е.) за формою і змістом ближча до сучасних енциклопедій. Ця праця була римською класифікованою антологією знань, складалася з 37 книг із поділом на науки – географію, етнографію, зоологію, ботаніку, медичну ботаніку та мінералогію. Інформація подавалася вже не у вигляді значних за обсягом трактатів – це були зібрання фактів з різних джерел, науково не перевірених автором. Проте незважаючи на наявність недостовірної інформації, ця енциклопедична праця стала важливим етапом розвитку цього виду видань. «Historia naturalis» була популярна в різних країнах і в наступну епоху Середньовіччя [1].

Середньовіччя. Систематизація знань «вільних мистецтв» і світських наук з метою створення бази знань для християнської освіти була характерна і для середньовічної енциклопедичної праці «*Etymologiarum*» Ісидора Севільського (560–636 pp.). Вона містила етимологічний словник, а також ілюстрації, що було важливим кроком у популяризації знань. Пізніше праця Ісидора Севільського була використана Рабаном Мавром (776–856) при написанні його «*De universo*». І хоча це був недобросовісний плагіат, проте видання користувалося популярністю й авторитетом у Середні віки [1].

Найвидатнішим довідковим виданням Середньовіччя було «*Speculum majus*» Вінсента де Бове (1190–1264). Енциклопедія містила 10 000 розділів у 80 книгах. Перевершити цей обсяг вдалося лише енциклопедистам 18 ст. Важливими рисами енциклопедії була майже ідеальна співмірність трьох основних секцій – «*Naturale*» (природничі науки в середньовічному їх розумінні), «*Doctrinale*» (теологія, філософія, астрономія, геометрія, педагогіка, право, медицина) та «*Historiale*» (узагальнення перших двох секцій, історія від створення світу до 1250 року). Четверта секція «*Morale*» була додана після смерті де Бове і базувалася на працях Фоми Аквінського. Варто відзначити глибинне опрацювання поданої інформації – для підготовки розділу «*Naturale*» де Бове досліджував не лише джерела латинською мовою, а й грецькі, арабські, єврейські документи, що на той час мали значний вплив на наукову та філософську думку Заходу. Популярність та авторитет такої ґрунтовної праці був беззаперечним, енциклопедія перекладалася багатьма мовами і була повністю передрукована у 1863–1879 pp. Особливою цінністю видання в наш час є виклад у ньому повної історії другої чверті 13 ст., а також наведені в енциклопедії документи, що більше ніде не збереглися [1].

Вдалим зразком середньовічного книговидання була «*Margarita philosophica*» Грегора Рейша. Енциклопедія мала визначену читацьку аудиторію – студентська молодь, тож на двохсот сторінках невеликого видання автор у доступному стилі виклав увесь університетський курс. Концепція тогочасної енциклопедії високого наукового рівня втілювалася у праці «*De disciplinis*» Хуана Луїса Вівеса, який всю інформацію у своєму творі вичерпно обґрунтував з наукової точки зору [1].

У Середньовіччі також набуває популярності новий тип довідкових видань – глосарії, в яких містилися тлумачення незрозумілих слів, переважно іншомовних архаїзмів чи рідковживаних термінів із творів грецьких та латинських авторів [3]. Ці видання можна вважати першими тлумачними і перекладними словниками, для яких, однак, характерні і риси енциклопедій.

Отже, в Західній Європі вже в період Середньовіччя були поширені два види довідкових видань – енциклопедії та словники-глосарії. На території Київської Русі спочатку існували лише словники. Характерні риси енциклопедій почали з'являтися в «Ізборнику» Святослава (1073). У невеликих рукописних глосаріях тлумачаться переважно біблійні імена й топоніми, окремі старослов'янські слова, розкривається символічний чи алегоричний зміст деяких слів Псалтиря. Глосографія активно розвивається на території України впродовж 14–17 ст. Перший церковнослов'янсько-український словник невідомого автора «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (рукопис 50-х років 16 ст.) складено із загальних церковнослов'янських слів, небагато антропонімів і топонімів. Матеріали «Лексиса...» згодом

у своїх працях використали Памво Беринда та Лаврентій Зизаній, чий перший друкований словник – «Лексис» (Вільно, 1596) став знаковим в історії української лексикографії [4, 296].

Новий час. На початку 17 ст. термін «енциклопедія» після понад тисячолітнього забуття з'являється у заголовку праць німецького професора Й. Альштедта «Енциклопедія з курсу філософії» (1620) та «Енциклопедія, розділена на сім частин» (1630). У цей же час термін активно використовується для позначення ґрунтовних наукових праць, що узагальнюють знання з різних галузей, подані у зручній для користувача формі. Першим, хто описав процес підготовки енциклопедичного видання нового типу, був Г. Лейбніц, який у 1680 році звернувся до Людовіка XIV з проханням видати енциклопедію, що відображала б досягнення основних наук [2, 42]. Проте традиційна енциклопедія у формі зібрання трактатів одного автора, укладена за систематичним принципом, вже не могла охопити всю складність наук та взаємозв'язків між ними. Наступним кроком у розвитку довідкових видань енциклопедичного типу була праця «*Grand Dictionnaire historique*» («Великий історичний словник») (1674) французького священика Луї Морері. Ця енциклопедія, яка в своїй назві містила термін «словник», на відміну від видань-попередників, була укладена за алфавітним принципом, що з того часу здобув визнання і почав активно використовуватися у Європі [1].

Важливий етап розвитку українських довідкових видань пов'язаний з працею Єпіфанія Славинецького «Лексиконъ латинскій» (кінець 30-х – початок 40-х років 17 ст.) – латинсько-церковнослов'янським (української редакції) словником. Реєстр цього видання, а також граматичні ремарки було запозичено з творів італійського лексикографа епохи Відродження А. Калепіно. «Лексиконъ латинскій» – найбільша лексикографічна праця, створена у тогочасній Україні, в ній містилося 27 000 статей. Автор використав для перекладу церковнослов'янську мову, довівши цим, що вона за можливостями нічим не поступається латинській. В тих випадках, коли слова не мали еквівалентів у конфесійній церковнослов'янській мові, Єпіфаній Славинецький наводив відповідники з розмовної української, створював нові слова за українськими і церковнослов'янськими зразками, кальки, залучав запозичення, тлумачив такі слова [4, 297].

Просвітництво. Довідкові видання часів Просвітництва створювалися під впливом творів попередніх епох і багато від них запозичували. Проте нова історична епоха ознаменувалася і новими рисами довідкових видань. Насамперед це стосувалося стилю викладу. Так, П'єр Бейль створив свій енциклопедичний твір «*Dictionnaire historique et critique*» («Словник історичний і критичний») (1697), спираючись на «Великий історичний словник» Луї Морері. Проте особливістю праці Бейля був стиль подання інформації – деякі його коментарі церковних догм були досить скептичними й різкими. Схожий стиль пізніше використав і Дені Дідро [1].

На відміну від французьких енциклопедистів цього часу, їхні англійські колеги сформували інший підхід до підготовки довідкового видання. «*Lexicon Technicum*» («Лексикон техніки») (1704) Джона Гаріса відповідав усім вимогам до авторитетного енциклопедичного видання: містив якісні ілюстрації, зрозумілі чіткі тексти й бібліографічні списки до найважливіших статей. Гаріс наголошував на важливості висвітлення в енциклопедії питань науки й техніки [1].

Ця тенденція остаточно оформилася й продовжилася у праці Єфраїма Чемберса «Суслоарадіа» («Циклопедія») (1728). У цьому виданні ґрунтовно висвітлювалися питання мистецтва і науки, чітко викладалися основи давніх і сучасних філософських систем. Є. Чемберса по праву слід вважати основоположником енциклопедії у сучасному розумінні [1].

Його «Циклопедія» набула популярності й у Франції. Паризький видавець Андре ле Бретон навіть здійснив невдалу спробу створити її переклад. Підтримали цю ідею й Дені Дідро та Жан д'Аламбер, проте згодом змінили свій первісний задум, тож їхня «Енциклопедія» (1751–65) стала оригінальним довідковим виданням високої якості і одразу здобула популярність серед користувачів. Уже на першій том було 2000 переплатників. Навколо «Енциклопедії» спалахували жорсткі дискусії, переважно через критику деяких релігійних ідей, що належали перу Дені Дідро, головного редактора й автора більшості статей з точних наук. Окрім Дідро, над «Енциклопедією» працювали Ж. Л. д'Аламбер (редактор, математика, філософія, релігія), Ж. Ж. Руссо (музика, політична теорія), Ш. Л. Монтеск'є (частина статті «про смак»), Вольтер (історія, література, філософія), Луї де Жюкур (економіка, література, медицина) та ін. [5]

Важливою рисою «Енциклопедії» було те, що це видання стало не лише зібранням інформації з різних галузей знань, а й трибуною для обговорення злободенних тем того часу, інструментом критики релігійних догм. Таким чином, «Енциклопедія» породила ще одну важливу функцію видань цього типу – функцію ідеологічного впливу, формування поглядів і смаків у сучасному для видання суспільстві.

Англійські енциклопедисти розглядали цю особливість французької енциклопедії як недолік для довідкового видання і на противагу їй видали «Encyclopaedia Britannica» («Енциклопедія Британіка/Британська енциклопедія») (початок випуску 1768–71). Ця енциклопедія стала піонером на англійському ринку, і хоча перше видання характеризувалося значною кількістю недоліків, проте наступні версії завжди значно удосконалювалися порівняно з попередніми. «Енциклопедія Британіка» стала високоякісним довідковим виданням, визаним у всьому світі [6].

У цей же час у Німеччині панувала тенденція до перекладу іноземних енциклопедій, хоча користувачі потребували власної. Цей запит врахував Фрідріх Брокгауз, який 1796 року на базі енциклопедії Ренатуса Лобеля видав «Conversations-Lexikon mit vorzöglicher Rücksicht auf die gegenwärtigen Zeiten» («Енциклопедичний словник із особливою увагою до нинішнього часу»). Складниками успіху видання були лаконічні, професійно написані статті, наповнені фактами, широке охоплення інформації, точність та актуальність поданого матеріалу. Однією з основних особливостей енциклопедії було те, що для неї характерні не статті-огляди, а статті-довідки, що дозволяло включати у видання стандартного для енциклопедій формату до 300 тис. статей [1].

На території України в цей період, як і в попередні епохи, видавалися переважно словники. Праці енциклопедичного характеру з'являлися уже з 17 ст. («Синопис» І. Гізеля (1674), «Краткое описание о козацком народе» П. Симоновського (1765), «Краткая летопись Малой России» В. Рубана (1776)). Через політичні причини ці книги друкувалися російською мовою [7].

З появою нової української літературної мови на народній основі збільшується кількість словників. Й.

Каменецький 1798 року додав до «Енеїди» І. Котляревського укладене ним «Собраніє Малоросійськихъ словъ, содержащихъ въ Энеиде...». Видання налічувало 972 слова, чимало з яких не було в «Енеїді», тож цей словник – не лише глосарій до твору Котляревського, його автор прагнув якомога повніше передати тогочасну народну мову [4, 297].

19 століття. У 19 ст. було створено і видано кілька цілком оригінальних енциклопедій, характерною рисою яких була наявність якісних ілюстрацій. Так, Абрахам Різ, що довгий час працював коректором «Циклопедії» Чемберса, підготував свою «Нову Циклопедію» (1802–1820), що завдяки високому професійному рівню була єдиним конкурентом «Британіки». Багато інших, виданих у цей час енциклопедій, не мали успіху, в тому числі й через фінансові чинники. Серед таких довідкових видань – «Encyclopaedia Metropolitana» («Столична енциклопедія») (1817–1845) Семюеля Колріджа [8].

Новий підхід до укладання енциклопедії виставив французький філолог, педагог і видавець П'єр Ларус. Неординарність його редакторського методу в той час полягала в доступному викладі підготованих матеріалів, а отже, чіткій спрямованості на майбутнього користувача. Стиль довідкових статей був зрозумілим і чітким, а головним завданням енциклопедії редактори вважали її позитивний вплив на читацькі смаки тогочасної французької громадськості [8].

У багатьох країнах Європи 19 ст. стало часом розвитку національної енциклопедистики. У Польщі було видано «Encyklopedia Powszechna» («Загальна енциклопедія») (1858–68), в Угорщині – «Egyetemes magyar encyclopaedia» («Універсальна угорська енциклопедія») (1861–76) [1]. В Росії у цей період вийшли друком кілька значних енциклопедичних праць: «Справочный энциклопедический словарь» (1847 – 1855) А. Старчевського, створений за принципом «Енциклопедії Брокгауза», та «Энциклопедический словарь Гранат» (1895), що став попередником усіх російських, а пізніше – і радянських енциклопедій. Особливістю «Граната» (назва видання закріпилася за назвою видавництва, що його підготувало) була наявність доповнень до основних статей у вигляді монографій, бібліографічних словників, бібліографічних покажчиків, загальна висока насиченість статей фактологічним матеріалом [9].

В Україні 19 ст. позначилось національним самоусвідомленням, що спричинило накопичення і вивчення матеріалів з історії, мовознавства, етнографії. Цими питаннями займалися М. Маркевич, П. Куліш, І. Срезневський, М. Максимович, М. Косомаров, М. Драгоманов, І. Франко. Проте у цей час ще не було умов для створення власної енциклопедії, незважаючи на наявність великої групи вчених-енциклопедистів [7].

Проте подальшого розвитку набуває створення диференційованих словників-додатків до українських видань. Виходять: «Словар малоросійскаго языка» при «Опыте собранья старинных малоросійскихъ песней» М. Цертелєва, «Словарь» при збірнику «Малоросійскія песни» М. Максимовича, «Объяснительный словарь» при першому виданні «Наталки Полтавки» І. Котляревського у «Украинском сборнике» і т.д. [4, 298].

Ці словники відігравали допоміжну роль. Розвиток української літератури і культури вимагав створення докладного загального українського словника. Укладанням перекладних (переважно українсько-російських, українсько-польських, українсько-німецьких) словників у цей час займа-

ються не тільки філологи, а й письменники, історики, вчителі, громадські діячі. Знаковими виданнями цього періоду є «Краткий малоросійський словарь» О. Павловського як окрема глава 2-ї частини його «Грамматики...» (1818) та «Собрание слов малоросійского наречія» І. Войцеховича в «Трудах Общества любителей российской словесности при Московском университете» (1823) [4, 298].

20 століття. У 20 ст. продовжився активний розвиток довідкових видань, збільшилася їх кількість, у багатьох країнах Європи з'явилися власні енциклопедії, як цілком оригінальні, так і створені за зразками популярних у попередню епоху праць. У цей період значних політичних і соціальних змін за енциклопедіями закріпилася ідеологічна функція – деякі видання створювалися виключно з метою впливу на суспільство.

Так, італійське видання «Enciclopedia italiana di scienze, lettere, ed arti» («Італійська енциклопедія наук, літератури та мистецтва») (1929–1939) було позначене впливом фашистської ідеології, проте це не знижувало загальну цінність праці, адже енциклопедія відзначалася науковістю, фактологічною точністю, чіткою структурою і високою якістю ілюстрацій та поліграфічного оформлення. У Німеччині в цей період продовжується видання популярних у 19 ст. «Енциклопедичного словника Брокгауза» та «Великого енциклопедичного словника Меєра», у Великій Британії виходять нові видання «Британіки». У Франції разом із новими виданнями «Ларуса» виходить «Encyclopedie française» («Французька енциклопедія») (випуск розпочато у 1935 році). Це довідкове видання є втіленнями античних традицій енциклопедистики, воно складається з монографій відомих науковців та фахівців різних галузей знань [1].

Іншим цінним зразком новітньої французької енциклопедистики є «Encyclopaedia Universalis» («Універсальна енциклопедія») (перше видання 1968–74), головним редактором якої був Клод Грегорі. У виданні висвітлені найновіші досягнення науки і техніки, статті ґрунтовні й супроводжуються високоякісними ілюстраціями. «Універсальна енциклопедія» також започаткувала нову видавничу тенденцію спільного виробництва масштабних проектів, що проявилася у співпраці видавничих концернів кількох держав на етапі видання та продажу енциклопедії (з її адаптацією до умов тих регіонів, де планується продаж). Іншими успішними проектами цього типу були світові версії «Британіки»: «Міжнародна енциклопедія Британіка» в Японії та «Коротка енциклопедія Британіка» в Китаї; корейська «Світова енциклопедія Британіка»; турецька «AnaBritannica»; видана в Будапешті «Britannica Hungarica Vilbgenciklopydia» (2002); познанська «Britannica Edycja Polska», видана в Познані (1997–2005) [8].

На території Росії зразком міжнародного довідкового видання був «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» (1890–1907), виданий петербурзькою філією німецького видавництва «Брокгауз». Енциклопедія виходила порівняно швидко (4–5 томів на рік) і була дуже популярною – попри високу ціну видання прагнули придбати всі освічені люди Росії. Ця праця у перших своїх томах була перекладом німецької версії, проте в наступних томах вже доповнена оригінальними статтями. Підготовкою енциклопедії займалися провідні науковці та громадсько-політичні діячі того часу – І. Андрєєвський, К. Арсєнтьєв, Ф. Петрушевський, А. Бекетов, Д. Менделєєв, П. Струве, М. Туган-Барановський, В. Соловійов та ін. [9].

Після 1917 року радянський уряд визнав важливість ідеологічної функції енциклопедій, тож розпочалася масштабна робота над підготовкою 65-томної «Великої радянської енциклопедії» (БСЭ) (1926–1947), що мала прививати користувачам ідеї більшовицької партії. На думку головного редактора першого видання «БСЭ» О. Шмідта, радянське енциклопедичне видання виконувало три основні функції – довідкову (стилий і точний виклад сучасних досягнень науки), класифікаційну (синтез фактів і методів різних наук) та ідеологічну (формування у користувачів єдиного матеріалістичного світогляду) [10].

При підготовці «БСЭ» враховувалася думка її майбутніх користувачів – анкети розсилалися по всій державі, проекти статей роздавалися робітникам, щоб ті оцінили зрозумілість матеріалу. Пізніше проекти реєстру та типові статті надсилалися в НДІ задля підвищення наукового рівня інформації. Отже, орієнтованість на користувача у радянський період була важливим фактором підготовки довідкового видання. Проте ця інтерактивність мала свою особливість – користувачам дозволялося оцінювати і критикувати науковий рівень статей, але ідеологічний складник кожного інформаційного блоку був обов'язковою умовою, критикувати дозволялося хіба що його відсутність [10].

Першим українським систематичним енциклопедичним довідником слід вважати підготовану за ініціативи М. Грушевського двотомну працю «Український народ в його минулому і сучасному», що вийшов друком у Петрограді (1914–1916). У 1930–1935 рр. у Львові з'явилася «Українська Загальна Енциклопедія», увесь наклад якої після вересня 1939 року був знищений через визнання її у радянський період націоналістичною літературою. У цей же час у Харкові під головуванням М. Скрипника здійснено спробу видати «Українську Енциклопедію у 20 томах». Проте спроба виявилася невдалою через згорання політики українізації [7].

Продовжують ланцюжок українських енциклопедичних видань «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) та «Енциклопедія Українознавства» (ЕУ), видана силами української діаспори. Українська Радянська Енциклопедія була великою за обсягом і багатою на фактичний матеріал з різних галузей знань, але вирізнялася значною заідеологізованістю. Як наслідок – замовчування інформації, важливої для України і українців, перекучування історичних фактів, однобоке трактування подій. ЕУ за обсягом менша, але основну увагу в ній приділено саме національним питанням і тим наукам, які в СРСР не мали змоги розвиватися [7; 11].

Також у цей період у діаспорі було розпочато англійське видання словникової частини ЕУ – уточнене і перероблене, воно вийшло під назвою «Encyclopaedia of Ukraine» у видавництві Торонтського університету (головні редактори В.Кубійович (тт. 1–2) та Д. Гусар-Струк (тт. 3–5)). Ця енциклопедія стала виданням, де подано актуальну інформацію про Україну англійською мовою [12, 7].

Основний внесок у розширення спектру енциклопедичних видань на території України зробили науковці української національної академії наук. Ними підготовано однотомну енциклопедію «Українська мова», що витримала три перевидання; 6-томну «Юридичну енциклопедію»; 2-томну «Енциклопедію лісівництва»; 4 томи «Енциклопедії історії України». Здійснено видання низки галузевих енциклопедій та словників, серед яких «Енциклопедія фізики» в п'яти томах, «Шевченківська енциклопедія» в трьох томах, «Музична енциклопедія»,

«Енциклопедія балету», «Енциклопедія кіно», «Економічна енциклопедія», «Енциклопедія української діаспори», «Єврейська енциклопедія» та ін. [12, 10]

У 20 ст. на території України активно видавалися і словникові видання. У підході до їх укладання можна виокремити кілька етапів, кожен з яких має характеризуватися своїми тенденціями.

Для першого етапу (1917 – поч. 30-х років) характерні, по-перше, збільшення кількості та різноманітності словників, переважна більшість їх – перекладні російсько-українські і рідше українсько-російські, здебільшого спрямовані на задоволення практичних потреб соціального і виробничого життя. По-друге, прагнення відшукати і максимально повно подати питому українську лексику або створювати слова з морфем української мови, а не запозичувати з інших мов. Знаковими словниками цього часу є: «Словник української мови» Д. Яворницького (1920), який був задуманий як доповнення до «Словаря...» за редакцією Б. Грінченка; перевидання «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка (1924, 1927–1928) [4, 300].

Другий етап охоплює період з 1933 до середини 50-х років і характеризується: по-перше, помітним звуженням роботи над словниками у зв'язку зі згортанням українізації; по-друге, значним уніфікуванням української лексики в словниках. Словники української мови стали лексиконами не національної мови в цілому, а тільки унормованої літературної мови. Основні словники цього періоду: «Російсько-український словник» (1937), «Російсько-український словник» (1948) [4, 301].

Третій етап (кінець 50-х – кінець 80-х років) характеризується: по-перше, появою ряду як традиційних, так і нових типів словників; по-друге, певним послабленням ідеологічного тиску на галузь. Найважливіші словники цього часу: «Українсько-російський словник» за редакцією І. Кириченка (1953-1963); «Українсько-російський словник» (1964) [4, 301].

Кінець 20 – початок 21 ст. У кінці 20 – на початку 21 ст. кількість та різноманітність словників та енциклопедій значно зростає. Майже кожна європейська держава у цей час вже мала свою національну енциклопедію і значну кількість одно- і багатомовних словників. Найголовнішою тенденцією цього періоду стала зміна формату довідкових видань з друкованого на електронний, спричинена інформаційною революцією – розвитком комп'ютерних технологій та Інтернету.

Головними перевагами електронних версій довідкових видань є зниження собівартості за рахунок відсутності витрат на поліграфію, зручніша для користувачів форма подання матеріалу – крім традиційної алфавітної системи організації статей, у такому виданні наявна пошукова програма, що значно прискорює доступ до необхідної інформації. Загалом доступ до електронного видання стає значно простішим, ніж доступ до його друкованого примірника. Важливою рисою електронних довідкових видань стає мультимедійність, тобто поєднання текстової інформації з графічною, відео- та аудіоматеріалами.

Перші електронні енциклопедії були видані на CD-ROM і розраховані на молодих користувачів: «Academic American Encyclopedia» (1985), що у 1992 році була доповнена ілюстраціями, аудіо- та відеоматеріалами і стала «New Grolier Multimedia Encyclopedia», «Compton's MultiMedia Encyclopedia» (1989), «Microsoft Encarta Multimedia Encyclopedia» (1993), «Britannica CD» (1994). Паралельно ці проекти розвивали і свої он-лайн версії [8].

Ознакою нового часу в історії довідкового книговидавництва стало те, що у 2008 році компанія «Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus», яка видавала «Енциклопедію Брокгауза», припинила випуск її друкованої версії. Електронний варіант енциклопедії, що налічує 300 тис. статей, мав і надалі оновлюватися для передплатників [3], які мають до нього доступ, проте у зв'язку з припиненням існування енциклопедії з 07.01.2015 цей сервіс більше не доступний. Остаточний перехід до нового формату у 2012 році здійснили і видавці «Британіки» – зараз енциклопедія активно розвивається в он-лайн форматі.

У 2001 році виник цілком оригінальний проект, що ознаменував наступний етап розвитку довідкових видань – Дж. Вейлс та Л. Сенглер розпочали роботу над он-лайн енциклопедією «Вікіпедія», що нині є шостим за популярністю інтернет-сайтом у світі. Автори ідеї прагнули створити ресурс, що міг би конкурувати з «Британнікою». До написання статей і підтримання роботи ресурсу залучаються волонтери – автором цього довідкового видання може стати кожен користувач, проте щоб інформація не втрачала своєї цінності, автори проекту розробили механізми контролю її якості, тож чимало рис традиційного довідкового видання знайшли нове втілення у форматі загальнодоступного інформаційного інтернет-видання. Найбільша кількість учасників «Вікіпедії» зафіксована 2007 року – 95 тис. чоловік. Станом на листопад 2014 року у проєкті брало участь 77 тис. волонтерів [13].

В Україні на зламі століть прослідковуються схожі тенденції довідкового книговидавництва. У зв'язку зі здобуттям незалежності збільшилася кількість довідкових видань українською мовою, розпочалася робота над національними енциклопедіями нового часу. Активно перевидаються термінологічні словники 50–60-х років, також помітна тенденція до повернення традицій українського словникарства кінця 19 – 1-ї третини 20 ст. (уникання іншомовних слів або заміна тих із них, що наявні і в російській мові, іншими) та правопису 1928 року. На базі «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980) створено його електронну версію (CD-ROM «словники України») [4, 302-303].

У 2001 році побачив світ перший том «Енциклопедії Сучасної України» (ЕСУ), що є спільним проєктом Національної академії наук України та Наукового товариства ім. Шевченка. Банк даних ЕСУ створюється на електронних носіях, що дозволяє швидко групувати інформацію за галузями, авторством, датами. Це відкриває широкі можливості для підготовки різноманітних галузевих енциклопедій, словників та їх он-лайн варіанту. Банк даних ЕСУ використано при виданні спільно з Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського довідника «Наукові бібліотеки України» (Київ, 2004); книги «Імена України в космосі» (Львів, 2003); довідника «Жінки-вчені Києва» (Київ, 2003) тощо [12, 11].

У цей період продовжується традиція створення українських енциклопедій силами діаспори. Так, упродовж 1984-1993 років вийшла англійською «Encyclopedia of Ukraine» в п'яти томах. Підготувало її видавництво Торонтського університету для Канадського інституту українських студій, Наукового товариства ім. Шевченка в Західній Європі та Канадської фундації українських студій. Як і ЕСУ, «Encyclopedia of Ukraine» створювалася у складних фінансових умовах, тож у 1999 року видання перейшло в електронну форму – нині енциклопедія доступна безкоштовно в он-лайн форматі на сайті <www.encyclopediaofukraine.com> [14, 23].

Висновки і пропозиції. Отже, на всіх етапах формування довідкових видань для них характерні свої особливості. Так, в епоху Античності енциклопедії мають вигляд зібрань трактатів з певних наукових питань, а також виконують роль підручників для базової освіти. Жодне з відомих довідкових видань не містить у своїй назві слова «енциклопедія» чи «словник», тим паче не існує чіткого поділу цих понять. Автором і редактором виступає найчастіше одна особа – відомий мислитель і громадський діяч.

Довідкові видання епохи Середньовіччя готуються на базі своїх попередників. Іноді ця тенденція реалізується в негативному прояві – як недобросовісний плагіат чи як повторення й тиражування раніше не помічених помилок. Поряд із просвітницькою та класифікаційною функціями, середньовічні довідкові видання виконують ще й функцію трансляційну та меморіальну – ці енциклопедії збагачують наукову думку Заходу запозиченнями з інших культур і зберігають важливі документи й свідчення минулих епох. Автор і укладач середньовічного довідкового видання глибше опрацьовував й перевіряв інформацію для свого видання, що робило таку працю авторитетною й актуальною протягом багатьох століть.

Головними тенденціями в розвитку довідкових видань нового часу було використання терміну «енциклопедія» у назвах творів цього періоду, підвищення наукового рівня матеріалу довідкових видань та впровадження й активне використання алфавітного принципу розташування інформаційних одиниць на відміну від популярного у попередній епохи систематичного. Характерною рисою нового часу, як і попередніх епох Античності та Середньовіччя, є запозичення авторами енциклопедій здобутків своїх попередників. Автор довідкового видання цього періоду – це, як і раніше, одна особа. Особливістю довідкових видань, створених в цей період на території України, є їх значний вплив на формування літературної мови, а також ознайомлення українських користувачів зі здобутками європейської наукової думки.

17–18 ст. стало часом виникнення універсальних енциклопедій з алфавітним розміщенням матеріалу. Важливою функцією енциклопедичних видань цього періоду стала функція довідкова – енциклопедисти прагнули до відображення практичних результатів

наук, що стрімко розвивалися. В Україні в цей період продовжують активно видаватися словники, що сприяє унормуванню літературної мови.

Головними тенденціями 19 ст. є остаточне закріплення терміну «енциклопедія» у назвах довідкових видань, заміна єдиного автора енциклопедії колективним, що зумовило підвищення якості матеріалів та прискорення підготовки видань. Посилився вплив фінансових чинників – для видавництв довідкові видання стали насамперед комерційним проектом, тому громадська думка почала відігравати чи не найважливішу роль при плануванні майбутнього довідкового видання. У країнах Європи розвивається національна енциклопедистика. В Україні у цей період все ще не було сприятливих умов для створення національної енциклопедії, проте продовжувалося видання словників різного типу.

У 20 ст. посилюється ідеологічна функція довідкових видань, вони до їх підготовки залучаються ресурси кількох видавництв, наукових установ чи навіть держав. Одноосібний автор довідкового видання у цей час остаточно замінений значним колективом працівників, зростають вимоги до наукового рівня матеріалу, його новизни, якості ілюстрацій та поліграфічного оформлення. В Україні цей період ознаменувався виходом кількох національних енциклопедій. Особливістю української енциклопедистики є підготовка та друк національно зорієнтованих енциклопедій за кордоном, адже на території України у часи радянської влади значно посилюється ідеологічний тиск на редакції довідкових видань.

Головною тенденцією кінця 20 – на початку 21 ст. став перехід довідкових видань до електронної форми, що відкрило нові можливості для їх користувачів і поставило нові вимоги до редакторів та авторів словників та енциклопедій. Якщо перші електронні версії були копіями авторитетних друкованих видань, то з розвитком цього напрямку в книговиданні з'явилися оригінальні мультимедійні та інтерактивні інформаційні ресурси, що нині є новою віхою в розвитку довідкових видань. Сучасні довідкові видання поєднують у собі риси своїх попередників минулих епох із рисами новітніх часів. Саме тому тема історичного розвитку і прогнозування майбутніх трансформацій довідкових видань потребує подальшого дослідження.

Список літератури:

- Collison, R. L., (1964), *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages: A Bibliographical Guide with Extensive Historical Notes to the General Encyclopaedias Issued Throughout the World from 350 BC to the Present Day*, Hafner, New York, 334 pp.
- Сайтов У. Г. Національно-регіональні енциклопедії Росії: основа і особливості розвитку / Уильдан Гильманович Сайтов // *Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції* (м. Київ, 17 червня 2011 року). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 42-48.
- История энциклопедий [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.encyclopedia.ru/intro/history/> – Дата доступа: 29.03.2015.
- Українська мова: Енциклопедія / Ред. колегія Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 821 с.
- Blom, P. (2005), *Enlightening the World: Encyclopedie, the Book That Changed the Course of History*, Palgrave Macmillan, New York, 372pp.
- Einbinder, H. (1964), *The Myth of the Britannica*, Grove Press, New York, 390 pp.
- Енциклопедія Українознавства. – К.: Глобус, 1993.
- Collison, R., *Encyclopedia, Encyclopaedia Britannica*, available at: <http://www.britannica.com> (accessed 05 April 2015).
- Кауфман И.М. Русские энциклопедии. Библиография и краткие очерки / И.М. Кауфман. М.: ГБЛ, 1960. – Вып. 1: Общие энциклопедии. – 103 с.
- Шмушкин Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопр. методики. – М.: Изд-во «Сов. энцикл», 1975. – 191 с.
- Українська Радянська Енциклопедія у 16 т. – К.: 1959– 1964.
- Железняк М. «Енциклопедія Сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи / Железняк Микола // *Енциклопедичний вісник України*. – 2009. – № 1. – С. 5–13.

13. Svab, P., (2015), «Wikipedia's Crisis of Identity», Epoch Times, vol. 3, available at: <http://www.theepochtimes.com/n3/1288751-wikipedias-crisis-of-identity/?photo=1> (accessed 05 April 2015).
14. Сенькусь Р. Англomовна енциклопедія України та її спадкоємець, www.encyclopediaofukraine.com / Сенькусь Роман // Енциклопедичний вісник України. – 2009. – № 1. – С. 23-27.

Воронка А.В.

Издательско-полиграфический институт
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»

ИСТОРИЯ СПРАВОЧНЫХ ИЗДАНИЙ ЕВРОПЫ И УКРАИНЫ

Аннотация

В статье рассмотрены основные этапы исторических трансформаций справочных изданий Европы и Украины, определены характерные черты словарей и энциклопедий на каждом этапе. Обозначены особенности и функции справочных изданий разных эпох. В работе применен теоретический анализ исследований отечественных и зарубежных ученых, синтез найденного фактологического материала с целью представления полной картины исторического развития справочных изданий Европы и Украины, контент-анализ популярных справочных изданий («Энциклопедия Британника», «Украинская Советская Энциклопедия», «Энциклопедия Українознавства», «Encyclopedia of Ukraine», «Wikipedia») с целью определения особенностей этих изданий. Особое внимание уделено современным справочным изданиям, представленным как результат длительного периода трансформаций, вызванных культурными, политическими и технологическими факторами.

Ключевые слова: словари; энциклопедии; история справочных изданий; история энциклопедий, редактирование справочных изданий.

Voronka H.V.

Institute of Publishing and Printing
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»

HISTORY OF EUROPEAN AND UKRAINIAN REFERENCE WORKS

Summary

The article describes the main stages of the historical transformations of the reference works in Europe and Ukraine, identifies the characteristics of dictionaries and encyclopedias in each stage; marks features and functions of reference works from different epochs. The study applies theoretical analysis of researches of Ukrainian and foreign scholars, the synthesis of factual material with the aim of presenting a coherent picture of Ukrainian and European reference works' historical development, a content analysis of popular reference works («Encyclopedia Britannica», «Ukrainian Soviet Encyclopedia», «Encyclopedia of Ukraine», «Wikipedia») to determine characteristics of their use. In the article, the facts of history and identified trends in reference publishing of different centuries are systematized. Analysis of these trends helps to explain the features of modern reference work on publications and to predict their development in the future. A modern reference work is presented as the result of a long period of transformations, caused by cultural, political and technological factors.

Keywords: dictionaries; encyclopaedias; history of reference works; history of encyclopedias, editing of encyclopedias.